

ФОРМИ ПРОЯВІВ СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА ЩОДО ДІТЕЙ

FORM OF MANIFESTATIONS OF SEXUAL VIOLENCE AGAINST CHILDREN

Романцова С.В.,

*кандидат юридичних наук,
викладач кафедри кримінально-правових дисциплін
юридичного факультету
Львівського державного університету внутрішніх справ*

Розглянуто родові та видові форми проявів сексуального насильства щодо дітей. Проаналізовано класифікацію проявів сексуального насильства щодо дітей (за наявністю (відсутністю) фізичного контакту з дитиною; за сферою, де вчинено сексуальне насильство щодо дитини; за специфікою форм проявів сексуального насильства щодо дитини тощо).

Ключові слова: сексуальне насильство, діти, форми прояву.

Рассмотрены родовые и видовые формы проявления сексуального насилия в отношении детей. Проанализирована классификация проявлений сексуального насилия в отношении детей (при наличии (отсутствии) физического контакта с ребенком, за сферой, где совершено сексуальное насилие в отношении ребенка, за спецификой форм проявления сексуального насилия в отношении ребенка и т.п.).

Ключевые слова: сексуальное насилие, дети, формы проявления.

Generic and specific forms of manifestations of sexual violence against children are examined. Classifications of manifestations of sexual violence against children are analyzed (by the presence (absence) of physical contact with the child, by the area where sexual violence against a child was committed, by the peculiarities of forms that manifest sexual violence against a child, etc.).

Key words: sexual violence, children, forms of manifestation,

Постановка проблеми. У світі сексуальне насильство щодо дітей актуальна проблема, вирішення якої повинно стати політичним пріоритетом. Історично насильство нерозривно пов'язане зі системою владних відносин, зокрема в соціально-історичному аспекті відбувається еволюція форм насильства від явних, агресивно-насильницьких із біологічно детермінованою основою до прихованих, конклюдентно і психологічно позначених. Водночас розвиток суспільства спрямований не тільки на вдосконалення суспільних відносин, а й на «поліпшення» якості і кількості форм злочинної поведінки. Для боротьби з реально наявними формами проявів сексуального насильства щодо дітей необхідне закріплення їх на законодавчому рівні, передбачивши належну відповідальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В українській і зарубіжній кримінологічній науці проявам сексуального насильства, зокрема щодо дітей, присвятили свої наукові доробки такі провідні учені, як О.М. Гумін, Д.П. Москаль, Д.О. Гнилицька, Г.Б. Дерягін, М.О. Догадіна, М.О. Ісаєв, Л.О. Пережогін, О.І. Цимбал та інші.

Метою статті є визначення форм сексуального насильства по відношенню до дітей та удосконалення існуючих класифікацій.

Виклад основного матеріалу. Згідно з чинним законодавством сексуальне насильство, зокрема, щодо дитини, є одним із видів домашнього насильства та згідно з прийнятими змінами від 11 січня 2019 року до Кримінального кодексу України насильницькою дією сексуального характеру, не пов'язаною із проникненням в тіло іншої особи.

А.В. Мудрик зазначає, що сексуальне насильство, у тому числі щодо дітей, може мати вигляд сексуальної образи, сексуального нападу, зґвалтування, розбещення, інцесту, демонстрації порнографії дітям, використання дітей для виробництва порнографічної продукції та проституції [1, с. 89]. О.М. Джужа та Д.П. Москаль зауважують, що сексуальне насильство, зокрема щодо дітей, відрізняється від інших видів насильства своїми самостійними ознаками, об'єктом, предметом і наслідками [2, с. 27; 3, с. 6].

Водночас О.М. Гумін відносить сексуальне насильство до комбінованих (поєднаних) видів насильства та пропонує розрізняти: 1) сексуальне насильство без фізичної взаємодії (ексгібіціонізм (демонстрація оголених геніталій); вуайеризм (підглядання за сексуальними діями або роздяганням); дитяча порнографія (використання дітей як моделей порнографічних матеріалів; словесні образи і непристойні зауваження сексуального змісту, в тому числі телефоном або через мережу «Інтернет»); 2) за фізичною взаємодією (розпусні діяння (насильницький петтінг – «мацання», будь-які маніпуляції зі статевими органами або примушування до них жертви); інцест – сексуальні діяння з родичами; зґвалтування – примусові статеві зносини із застосуванням фізичної сили або погрози її застосування) [4, с. 14].

У практичній психології, результати досліджень якої мають неабияке значення для вирішення кримінологічних завдань, розрізняють два види сексуального насильства, зокрема, щодо дітей: 1) *сексуальне насильство без фізичного контакту*: а) ласки, обмацання, цілування, в тому числі торкання потайки інтимних частин тіла дитини (наприклад, під час

купання); б) спричинення збентеження, ніяковіття дитини поглядами, словесними образами, непристойними зауваженнями, висловлюваннями, сексуальними фразами; в) ексгібіціонізм (демонстрація своїх статевих органів дитині); г) розглядання статевих органів дитини; г) вуаеризм (систематичне підглядання за дитиною під час роздягання, купання, у туалеті); д) дитяча порнографія (використання дітей як моделей для зйомок порнографічних матеріалів); ж) «брудні», зі сексуальним підтекстом, телефонні дзвінки; з) мастурбація у присутності дитини; 2) *сексуальне насильство з імовірним фізичним контактом*: а) тертя пеніса об тіло дитини; б) примушування дитини мастурбувати у присутності дорослого; в) примушування дитини маніпулювати геніталіями дорослого; г) обмацування чи маніпулювання статевими органами дитини; г) розпусні дії (насильницький петтинг); д) імітація статевих зносин за допомогою пальця; е) інцест (сексуальні дії з родичами); ж) примушування до вагінальних зносин; з) примушування до анальних зносин; и) примушування до оральних зносин [5].

Певний науковий інтерес становить думка В.О. Путиліної, котра обґрунтовує наявність трьох основних проявів сексуального насильства щодо дітей: 1) відкрите; 2) приховане; 3) сексуальні зловживання [6]. Натомість К. Гоббс наполягає на тому, що сексуальне насильство щодо дитини може мати вияв лише у сексуальних зловживаннях. Відтак автор розрізняє такі сексуальні зловживання: 1) *внутрішньосімейне насильство* – сексуальні посягання з боку найближчих кровних родичів (батьки, брати сестри); осіб, які замінюють батьків (усиновлювачі опікуни, піклувальники); осіб, які виконують функції батьків (чоловік або співмешканець матері, дружина або співмешканка батька); близьких родичів (дядьки, тітки, прабатьки, двоюрідні брати чи сестри), з якими дитина разом проживає або часто спілкується. Всі ці дорослі є авторитетними для дитини, вона віддана і перебуває в жорсткій залежності від них; 2) *позасімейне насильство*, що охоплює сексуальні зловживання з боку дорослих, добре відомих дитині, наприклад, друзів сім'ї, сусідів, далеких родичів або педагогів. Оскільки ці особи знайомі дитині, вона довіряє їм і не сприймає їх як імовірне джерело небезпеки; 3) *вуличне насильство* – сексуальні посягання з боку незнайомих осіб або випадкових знайомих. Вуличний прояв сексуального насильства вирізняється раптовістю нападу, застосуванням фізичної сили чи погроз для подолання опору дитини; 4) *інституційне насильство*, що характерне для закритих дитячих колективів та передбачає сексуальні посягання, які є проявами дідівщини, коли сексуальне насильство використовується для демонстрації влади і контролю, побудови ієрархічних відносин у колективі [7, с. 118].

Своєю чергою, Г.Б. Дерягін пропонує розрізняти такі види сексуальних зловживань щодо дітей: 1) відкрите (відверте) насильство щодо дітей; 2) сексуальна експлуатація дитини, яка часто пов'язана з вигодою для експлуататора (зазвичай матеріаль-

ного характеру) та може відбуватися за згодою дитини; 3) примушування дитини до вчинення дій сексуального характеру всупереч бажанню дитини; 4) добровільний секс із дитиною допубертатного або раннього пубертатного віку. Відтак автор наголошує, що зазначені прояви сексуального зловживання дітьми не тільки порушують законодавчо охоронювані морально-етичні норми суспільства, а й, безумовно, мають віктимізуючий і криміналізуєчий вплив на психіку дитини [8, с. 43].

Зважаючи на характер незаконних сексуальних дій щодо дитини, Девід Фінкельхор виокремлює такі прояви сексуального насильства: а) сексуальна експлуатація – зловживання безпорадністю дитини для задоволення власного сексуального потягу або в комерційних цілях; б) еротизація дитини – штучна стимуляція сексуального потягу у дитини на шкоду іншим сторонам розвитку її особи; в) пригнічення дитячої сексуальності шляхом проведення операцій на статевих органах (так зване жіноче обрізання, прийняте у деяких ісламських країнах) або придушення нормальних сексуальних інтересів дитини, формування негативного ставлення до проявів сексуальності [9].

Натомість О.І. Цимбал зауважує, що Фінкельхор необґрунтовано не виокремлює сексуальне зловживання, а відносить ці прояви до сексуальної експлуатації [10, с. 78], невиправдано розширюючи відтак поняття сексуальної експлуатації, яка традиційно розглядається як залучення дитини до сексуальної активності з метою отримання вигоди.

Ще ретельніше деталізує спрямованість незаконних проявів сексуального насильства щодо дітей Вікторія Кеплер: 1) оголення своїх геніталій перед дитиною або роздягання дитини; 2) примушування дитини торкатися своїх геніталій або самому торкатися геніталій дитини; 3) залучення дитини до порнографії; 4) словесні пропозиції дитині вступити в контакт або бесіди з дитиною на тему сексуальних стосунків; 5) сексуальні контакти – оральні, вагінальні, анальні; 6) переконання, примус дітей до вступу у сексуальні контакти один із одним; створення умов, які змушують дитину підкоритися; 7) використання різних предметів для сексуальних контактів з проникненням (олівці, фломастери, пляшки і так далі) [11].

У тлумачному словнику визначається, що зовнішній прояв будь-якого явища, пов'язаний з його сутністю та змістом, називається формою [12, с. 1396]. З огляду на це форма сексуального насильства – це зовнішній прояв насильницького посягання однієї особи на статево свободу, статево здоров'я чи статево недоторканність іншої особи, що здійснюється всупереч її волі. Форма сексуального насильства щодо дітей – зовнішній прояв протиправного використання дитини для задоволення сексуальних потреб винного або інших осіб.

Міжнародні організації з охорони здоров'я до форм сексуального насильства відносять: 1) зґвалтування і спробу зґвалтування; 2) небажані сексуальні дотики або примушування торкатися до іншої

людини; 3) підглядання або фотографування людини в інтимній ситуації без її згоди [4]; 4) сексуальні домагання і сталкінг (сексуальне переслідування); 5) ексгібіціонізм, примусова демонстрація людині порнографії; 6) будь-які інші сексуальні дії з людиною, яка не дає на них згоди або не в змозі відмовити гвалтівнику чи чинити йому опір [13].

У науковій літературі, зокрема, Д.О. Гнилицька до численних форм прояву сексуального насильства відносить: сексуальний примус, сексуальне примушування, сексуальне домагання тощо. Вчена стверджує, що сексуальним примусом є пред'явлення однією особою вимоги (пропозиції) до іншої особи вчинити сексуальні дії, а також підкріплення цієї вимоги (пропозиції) фізичним впливом та (або) психічним впливом, пригнічуючи волю останнього, а сексуальним примушуванням є пред'явлення однією особою вимоги (пропозиції) до іншої особи вчинити сексуальні дії, а також підкріплення цієї вимоги (пропозиції) психічним впливом, обмежуючи волю останнього. На думку Д.О. Гнилицької, ці форми сексуального насильства відмінні одна від одної за певними характеристиками, що, зрештою, може впливати на оцінку їхньої суспільної небезпеки. Наприклад, за сучасним кримінальним законодавством Росії, немає чіткої відмінності між сексуальним примусом і сексуальним примушуванням, однак така тенденція така простежується, зокрема, в законодавстві, судовій практиці, науці кримінального права [14, с. 169].

Отже, варто розрізняти медичні (педофілія, мазохізм, ексгібіціонізм тощо) та юридичні форми прояву сексуального насильства щодо дітей. Скажімо, «педофілія» визначається як розлад сексуального характеру, що має вияв сексуального потягу до дітей препубертатного або раннього пубертатного віку. Саме на небезпечності цієї форми сексуальної перверсії акцентувало 47% опитаних педофілів, котрі зізналися, що стали жертвою сексуального насильства в дитинстві.

Ексгібіціонізмом (від лат. exhibeo – виставляти, показувати) як форма сексуальної перверсії передбачає періодичну чи сталу схильність до демонстрації власних статевих органів незнайомим людям (зазвичай особам протилежної статі) або в громадських місцях без пропозиції та без намірів більш близького контакту. Акт ексгібіціонізму в присутності дітей не лише заподіює шкоду їхньому психоемоційному стану, а й може сигналізувати про наявність педофільних відхилень у такої особи [8, с. 49]. Ексгібізм, а також інцест, як кровозмішення, статевий зв'язок між кровними родичами (батьками і дітьми, братами і сестрами), зазвичай, сприймається дітьми, вкрай емоційно. Це спричиняє значний душевний дисбаланс, який позначається на соціальній установці, породжує депресію, булімію, тривожність, низьку самооцінку, невпевненість, сексуальні дисфункції у дорослому житті, аутоагресію з подальшою ранньою алкоголізацією і вживанням сильно діючих речовин. До того ж, ранні інцестні стосунки призводять до розвитку сексуальних відхилень у зрі-

лому віці, вияв яких прямопропорційний тривалості інцестних відносин [8, с. 48].

Особливістю юридичних форм прояву сексуального насильства щодо дітей є їх законодавча визначеність, зокрема, у диспозиціях відповідних кримінально-правових норм.

Аналізуючи прояви сексуального насильства щодо дітей за КК ФРН, можна зробити висновок, що перелік форм сексуального насильства щодо дітей є досить широким, а відтак їх можна звести до таких груп: а) *контактні форми*: 1) сексуальні зловживання щодо підопічних; 2) сексуальні зловживання щодо дітей; 3) тяжкі сексуальні зловживання щодо дітей; 4) сексуальні дії щодо дітей з летальними наслідками; 5) пособництво сексуальним діям малолітніх; 6) сприяння проституції (надання місця перебування особі, яка не досягла 18-річного віку, для зайняття проституцією); 7) сексуальні зловживання щодо неповнолітніх; б) *безконтактні форми*: 1) розповсюдження порнографічних друкованих матеріалів; 2) зайняття проституцією, що завдає шкоди неповнолітнім (наприклад, поблизу школи) [15].

У розділі третьому КК Франції окреслено такі форми проявів сексуального насильства щодо дітей: 1) зґвалтування (також інцестне зґвалтування); 2) інші сексуальні агресії (які не є зґвалтуванням); водночас виділивши, в окремі складі злочину 3) ексгібіціонізм; 4) сексуальне переслідування [16].

За КК Австрії, до сексуального насильства щодо дітей належать: 1) тяжкі сексуальні дії щодо малолітніх; 2) розбещення малолітніх; 3) порнографічні зображення з неповнолітніми; 4) загроза порушення моральності осіб, які не досягли 16-річного віку; 5) гомосексуальні дії щодо осіб, які не досягли 18-річного віку; 6) кровозмішення; 7) зловживання батьківськими та іншими правами [17].

Найбільш ефективні програми захисту дітей від сексуального насильства має Швеція, глава 6 КК якої встановлює відповідальність за вчинення таких форм проявів сексуального насильства щодо дітей: 1) сексуальна експлуатація неповнолітніх або тяжка сексуальна експлуатація; 2) статевий зв'язок із нащадком або статевий зв'язок із рідним братом чи сестрою; 3) сексуальне чіпляння (домагання); 4) спокушання неповнолітнього [18].

КК Республіки Сан-Марино містить такі форми проявів сексуального насильства щодо дітей із «національними особливостями»: 1) порушення сексуальної свободи; 2) статеві акти з неповнолітніми чи з недієздатними; 3) незаконні статеві акти; 4) зваблення; 5) насильницьке викрадення особи з метою вчинити статевий акт або з метою вступу в шлюб; 6) розбещення неповнолітніх [19].

У розділі 3 «Злочини проти людської гідності у сексуальній сфері» КК Чехії (країни, яка досягла зменшення рівня сексуальних злочинів на 80%) передбачено такі форми сексуального насильства щодо дітей: 1) зґвалтування; 2) сексуальне примушування; 3) сексуальне насильство; 4) зносини між родичами; 5) проституція, яка загрожує моральному

розвитку дітей; 6) розповсюдження порнографії; виробництво та інші дії з дитячою порнографією; зловживання для виробництва дитячої порнографії; 7) спокушання дитини [20].

Своєю чергою, за КК України, до переліку суспільно небезпечних діянь, які охоплюються поняттям «сексуальне насильство щодо дітей», можна віднести: чч. 2, 3 ст. 149 «Торгівля людьми або інша незаконно угода щодо людини»; чч. 3, 4 ст. 152 «Зґвалтування»; чч. 3, 4 ст. 153 «Сексуальне насильство»; чч. 1, 2 ст. 155 «Статеві зносини з особою, яка не досягла статевої зрілості»; чч. 1, 2 ст. 156 «Розбещення неповнолітніх»; чч. 2, 4 ст. 301 «Ввезення, виготовлення, збут і розповсюдження порнографічних предметів»; чч. 3, 4 ст. 302 «Створення або утримання місць розпусти і звідництва»; чч. 3, 4 ст. 303 «Сутенерство або втягнення особи у зайняття проституцією».

Порівняльний аналіз відповідних положень КК України і КК іноземних держав щодо визначення кримінально каранних форм сексуального насильства щодо дітей свідчить про наявність певних відмінностей. Із приводу криміналізації окремих форм сексуальних перверсій як проявів сексуального насильства щодо дітей у наукових колах триває дискусія. Зокрема, у положеннях чинного КК України цілком обґрунтовано передбачено кримінальну відповідальність за найнебезпечніші прояви сексуальних перверсій. Немає потреби їх деталізувати в положеннях чинного КК України за медичними критеріями. Адже різновиди сексуальних перверсій можуть змінюватися, а також виникати нові. Відтак достатньо буде передбачити кримінальну відповідальність за зґвалтування неповнолітньої чи малолітньої особи, насильницьке задоволення статевої пристрасті неприродним способом із такою потерпілою особою, що опосередковано може вказувати на схильність суб'єкта злочину до педофілії, чи, зважаючи на характер насильства щодо дитини, про наявність інших сексуальних відхилень.

Як готування до вчинення зґвалтування чи іншого злочину проти статевої свободи або статевої недоторканості особи, або втягнення дитини в зайняття проституцією чи подальшого її примушування до створення продукції порнографічного характеру тощо можна трактувати грумінг (входження в довіру до дитини, в тому числі за допомогою інформаційних технологій і засобів зв'язку, зустрічі з дитиною з метою вчинення щодо неї будь-яких сексуальних дій).

Експлізіт щодо дитини можна трактувати як розбещення дитини, яка не досягла шістнадцятирічного віку (ст. 156 КК України).

Так зване «сексуальне домагання» як фізична,

вербальна або невербальна поведінка, що принижує гідність дитини або створює неприємну, ворожу, здебільшого принизливу, дискримінаційну чи образливу обстановку з метою змушення дитини до статевих зносин чи інших небажаних дій сексуального характеру, вчинена шляхом погроз, примусу, шантажу, у кримінальному праві можна вважати примушуванням до вступу в статевий зв'язок (ст. 154 КК України), а також готуванням до статевих зносин із особою, яка не досягла статевої зрілості (ст. 155 КК України). Натомість поведінку, що принижує гідність дитини або створює неприємну, ворожу, переважно, принизливу, дискримінаційну чи образливу обстановку без схиляння дитини до статевих зносин, можна розцінювати як прояв неправильного виховання дитини, що в подальшому може завдати шкоди її соціалізації, а отже, потребує корекції на рівні ранньої профілактики проявів сексуального насильства щодо дитини.

Водночас у ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх» з доцільне уточнити формулювання назви, а саме – «Розбещення дітей». Адже у Розділі IV «Статеві злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості» КК України використовуються два терміни: «неповнолітній (неповнолітня)» як особа віком від 14 до 18 років і «малолітній (малолітня)» як особа віком до 14 років (чч. 3, 4 ст. 152, чч. 2, 3 ст. 153). Відтак використання терміна «дитина», з подальшим його влучанням у примітці до ст. 156 КК України, як особи, яка не досягла 16-річного віку, сприяло б однаковому й правильному застосуванню відповідних положень КК України.

Висновки. У рамках комплексних досліджень окресленої тематики доведено шкідливість статевих зносин між родичами, що зазвичай призводить до серйозних порушень здоров'я дитини. Однак сучасне кримінальне законодавство враховує цю обставину лише частково (ч. 2 ст. 155 та ч. 2 ст. 156 КК України), встановивши відповідальність за відповідні кримінально карані прояви щодо дітей батьком, матір'ю, вітчимою, мачухою, опікуном чи піклувальником, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання або піклування. Водночас проблема інцестного зґвалтування залишилася поза належною увагою.

Отже, у контексті сексуального насильства щодо дитини внесення радикальних змін до чинного КК України щодо визначення діянь, за вчинення яких доцільно передбачити кримінальну відповідальність, потребує додаткового вивчення, а це становить предмет окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Мудрик А.В. Социальная педагогика: учеб. для студ. пед. вузов. 3-е изд., испр. и доп. / под ред. В.А. Слостенина. Москва : «Академия», 2000. 200 с.
2. Джуца О.М. Запобігання злочинам, пов'язаним із сексуальним насильством : монографія. Київ : Атіка, 2009. 240 с.
3. Москаль Д.П. Кримінально-правова характеристика зґвалтування та насильницького задоволення статевої пристрасті неприродним способом : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Кримінальне право та криминологія; кримінально-виконавче право». Київ, 2009. 21 с.
4. Гумін О.М. Кримінальна насильницька поведінка проти особи : монографія. Львів : ЛьвДУВС, 2009. 360 с.
5. Особенности работы с детьми, пострадавшими от сексуального насилия / Санкт-Петербургская общественная организация. Служба социально-юридической помощи пострадавшим от насилия «Александра». Москва, 2010.

6. Путилина В.А. Скрытые формы сексуального злоупотребления. URL: <http://professional.ru/Soobschestva/psifaktorvzglyad/skrytyye-formy-syekstualnogo-92166488/>.
7. Hobbs C.J., Hanks H.G., Wynne J.M. Child abuse and neglect. A clinicians handbook. Longman Group. London, 1993. P. 118.
8. Дерягин Г.Б. Криминальная сексология : курс лекций для юридических факультетов. Москва, 2008. 552 с.
9. Finkelhor D. Child sexual abuse: New theory and research. New York : Free Press, 1983.
10. Цымбал Е.И. Жестокое обращение с детьми: причины, проявления, последствия. 2-е изд., исправл и доп. URL: <http://срмсsozon.ucoz.ru/doc/uchebnik.doc>.
11. Кеплер В. Сексуальное насилие. Формы и типы насилия. URL: <http://health.iatp.by/violence/violence3.htm>.
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови / уклад. і гол. ред. В.Т. Бусел. Київ; Ірпінь : ВТФ «Перун», 2003. 1440 с.
13. Injury Center: Violence Prevention. U.S. Centers for Disease Control and Prevention. URL: <http://www.cdc.gov/violenceprevention/sexualviolence/definitions.html>.
14. Гнилицкая Д.А. Уголовно-правовые и социокримнологические аспекты ответственности за понуждение женщины к действиям сексуального характера: статья 133 УК РФ : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 / Ростов-на-Дону, 2011. 210 с.
15. Уголовный кодекс ФРГ / перевод и предисл. канд. юрид. наук А.В. Серебренниковой. Москва : Зерцало, 2000. 208 с.
16. Уголовный кодекс Франции / науч. ред. Л.В. Головки, Н.Е. Крылова; пер. Н.Е. Крыловой. Санкт-Петербург : Юрид. центр пресс, 2002. 650 с.
17. Уголовный кодекс Австрии / науч. ред. Н.Е. Крылова; пер. А.В. Серебренникова. Москва : Изд-во Зерцало-М, 2001. 144 с.
18. Уголовный кодекс Швеции / науч. ред. Н.Ф. Кузнецова и С.С. Беляев; пер. с англ. С.С. Беляева. Москва : Изд-во Моск. ун-та, 2000. 168 с.
19. Уголовный кодекс Республики Сан-Марино / науч. ред. С.В. Максимов. Санкт-Петербург : Юридический центр Пресс, 2002. 253 с.
20. Trestni zakonik. Zakon Āeske republiky ze dne 8 ledna 2009 № 40/2009. *Sbirka zakonů Āeske republiky*. 2009. Āastka 11.